

JINOYAT ISHINI QO‘ZG‘ATISH BOSQICHINI OPTIMALLASHTIRISH: XALQARO TAJRIBA VA MILLIY MODEL

Jahon iqtisodiyoti va Diplomatiya universiteti

“Xalqaro huquq” fakulteti 2-bosqich talabasi

Sharifjonov Jobirxon Jaxongir o‘g‘li

thejobirxon@gmail.com

+998 (94) 070-08-31

Annotatsiya: Ushbu maqolada jinoyat protsessining dastlabki bosqichi hisoblangan jinoyat ishini qo‘zg‘atish institutini optimallashtirish masalalari tahlil qilingan. Muallif amaldagi milliy qonunchilikdagi byurokratik to‘siqlar, protsessual "dublyaj" va vaqt yo‘qotilishi bilan bog‘liq muammolarni ochib beradi. Germaniya, Gruziya va Qozog‘iston kabi davlatlarning ilg‘or tajribasi asosida "Yagona elektron reestr" tizimini joriy etish va tergovga qadar tekshiruv bosqichini dastlabki tergov bilan birlashtirish bo‘yicha ilmiy takliflar ilgari surilgan.

Kalit so‘zlar: jinoyat protsessi, jinoyat ishini qo‘zg‘atish, tergovga qadar tekshiruv, yagona reestr, raqamlashtirish, tergov sudyasi, protsessual optimallashtirish.

Аннотация: В данной статье анализируются вопросы оптимизации института возбуждения уголовного дела как начальной стадии уголовного процесса. Автор выявляет проблемы, связанные с бюрократическими барьерами, процессуальным «дублированием» и потерей времени в действующем национальном законодательстве. На основе передового опыта таких стран, как Германия, Грузия и Казахстан, выдвигаются научные предложения по внедрению системы «Единого электронного реестра» и объединению стадии доследственной проверки с предварительным следствием.

Ключевые слова: уголовный процесс, возбуждение уголовного дела, доследственная проверка, единый реестр, цифровизация, следственный судья, процессуальная оптимизация.

Abstract: This article analyzes the issues of optimizing the institute of initiation of criminal proceedings as the initial stage of the criminal process. The author reveals problems related to bureaucratic barriers, procedural "duplication" and loss of time in the current national legislation. Based on the advanced experience of countries such as Germany, Georgia, and Kazakhstan, scientific proposals are put forward for the introduction of a "Unified Electronic Registry" system and the integration of the pre-investigation check stage with the preliminary investigation.

Keywords: criminal procedure, initiation of a criminal case, pre-investigation check, unified registry, digitalization, investigative judge, procedural optimization.

I. KIRISH

Mavzuning dolzarbligi. Zamonaviy huquqiy davlat qurish yo‘lida amalga oshirilayotgan islohotlar sharoitida jinoyat-protsessual qonunchiligini liberallashtirish va odil sudlovning tezkorligini ta‘minlash ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Jinoyat protsessining "darvozasi" hisoblangan "Jinoyat ishini qo‘zg‘atish" instituti an‘anaviy ravishda davlatning sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmishga nisbatan huquqiy munosabatining boshlanish nuqtasi bo‘lib xizmat qiladi. O‘zbekiston Respublikasining amaldagi Jinoyat-protsessual kodeksi (JPK) 321–331-moddalari ushbu bosqichni tartibga solib, uning huquqiy asoslarini belgilab beradi. Biroq, bugungi kunda ushbu institutning klassik shakli bir qator protsessual ziddiyatlar va byurokratik to‘siqlarni keltirib chiqarayotgani ilmiy hamjamiyat va amaliyotchi mutaxassislar o‘rtasida keng muhokamalarga sabab bo‘lmoqda.

Muammoning qo‘yilishi. "Inson qadri uchun" tamoyili asosida amalga oshirilayotgan huquqiy islohotlar jinoyat ta‘qibini amalga oshirishda inson huquqlarining kafolatlarini kuchaytirishni taqozo etmoqda. Amaldagi modelda tergovga qadar tekshiruv

va bevosita jinoyat ishini qo'zg'atish o'rtasidagi vaqt intervali ba'zan asossiz cho'zilib ketishi, dalillarni to'plashda tezkorlikning yo'qolishi va fuqarolarning protsessual maqomi noaniqligicha qolishi (masalan, gumon qilinuvchi maqomiga qadar bo'lgan "tushuntirish beruvchi shaxs" holati) kabi muammolar mavjud. Bu esa ushbu bosqichni tubdan isloh qilish, ya'ni tergovga qadar tekshiruv jarayonini optimallashtirish va uni tergovning keyingi bosqichlari bilan mantiqiy integratsiya qilish zaruratini tug'diradi.

Tahliliy yondashuv. Xalqaro huquqiy tendensiyalar, xususan, anglo-sakson va ilg'or kontinental huquq tizimlarida jinoyat ishini qo'zg'atishning alohida bosqichidan voz kechilib, "jinoyatni qayd etish — tergovni boshlash" tamoyiliga o'tilayotgani kuzatilmoqda. Ushbu maqolada milliy modelning o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilinadi va rivojlangan davlatlar (Germaniya, Estoniya, Qozog'iston kabi) tajribasi asosida O'zbekiston qonunchiligida jinoyat ishini qo'zg'atish bosqichini raqamlashtirish hamda ortiqcha protsessual harakatlarni qisqartirish yo'llari ilmiy va amaliy jihatdan tadqiq etiladi. Tadqiqotning maqsadi — jinoyat protsessida tezkorlik, shaffoflik va inson huquqlari himoyasini ta'minlovchi optimal modelni taklif qilishdan iborat.

II. ASOSIY QISM

1. Milliy modelning tahlili va amaldagi protsessual muammolar

O'zbekiston Respublikasining amaldagi jinoyat-protsessual modeli "bosqichma-bosqichlik" tamoyiliga asoslangan bo'lib, unda jinoyat ishini qo'zg'atish mustaqil va majburiy bosqich hisoblanadi. JPKning 329-moddasiga binoan, har qanday jinoyat haqidagi xabar bo'yicha vakolatli organlar tomonidan tergovga qadar tekshiruv o'tkazilishi shart. Ushbu jarayon uchun belgilangan 3, 10 va 30 sutkalik muddatlar qog'ozda qisqa ko'ringani bilan, amaliyotda bir qator tizimli muammolarni keltirib chiqarmoqda.

Birinchidan, protsessual "dublyaj" va vaqtning besamar sarflanishi.

Hozirgi tizimda tergovga qadar tekshiruv bosqichida to'plangan hujjatlar (fuqarolarning tushuntirish xatlari, hodisa joyini ko'zdan kechirish bayonnomalari, mutaxassis fikrlari) ko'pincha to'laqonli dalil maqomiga ega bo'lmaydi. JPKning 81-95-

moddalari talablariga ko‘ra, faqat jinoyat ishi qo‘zg‘atilgandan keyin olingan ma‘lumotlarga dalil sifatida tan olinadi. Natijada, tergovchi ish qo‘zg‘atilgunga qadar tushuntirish bergan shaxslarni ish qo‘zg‘atilgach, yana qaytadan "guvoh" yoki "gumon qilinuvchi" sifatida so‘roq qilishga majbur. Bu nafaqat tergov organlarining, balki fuqarolarning ham vaqtini bekorga sarflashga, ish hajmining sun‘iy ravishda ortishiga (byurokratik yuklama) olib keladi.

Ikkinchidan, dalillar bazasining "zaiflashishi" va tezkorlikning pasayishi.

JPKning 329-moddasi doirasida o‘tkaziladigan harakatlar doirasi cheklangan. Masalan, ish qo‘zg‘atilgunga qadar shaxsni yuzlashtirish, tanib olish uchun ko‘rsatish yoki majburlov xarakteridagi tintuv harakatlarini o‘tkazish huquqiy jihatdan mushkul. Jinoyatchilikka qarshi kurashda "issiq izlar" tushunchasi mavjud bo‘lib, ish qo‘zg‘atish to‘g‘risidagi qarorni rasmiylashtirish uchun sarflangan vaqt davomida ashyoviy dalillar yo‘q qilinishi, guvohlarga tazyiq o‘tkazilishi yoki gumondor shaxs yashirinishi xavfi yuqori bo‘lib qolmoqda. Shuningdek, taftish va ekspertiza tayinlash jarayonlarining murakkabligi 30 sutkalik muddatning ham yetarli bo‘lmasligiga, natijada tergov sifati pasayishiga sabab bo‘lmoqda.

Uchinchidan, shaxsning huquqiy maqomi va himoya kafolatlari masalasi.

Tergovga qadar tekshiruv jarayonida jalb qilingan shaxs hali "gumon qilinuvchi" hisoblanmaydi, u "tushuntirish beruvchi shaxs" maqomida bo‘ladi. Bu holatda JPKning 48-moddasida nazarda tutilgan himoyachi bilan uchrashish, ko‘rsatma berishdan bosh tortish (nemo tenetur tamoyili) kabi fundamental huquqlardan foydalanishda amaliy qiyinchiliklar yuzaga keladi. Shaxs amalda so‘roq qilinayotgan bo‘lsa-da, rasman "ayblanuvchi" yoki "gumondor" bo‘lmagani uchun uning protsessual himoyasi zaif nuqta bo‘lib qolmoqda.

To‘rtinchidan, korrupsiyaviy xavflar va "hisobdan yashirish" ehtimoli.

Jinoyat ishini qo‘zg‘atishni rad etish (JPK 333-modda) vakolati ko‘p hollarda subyektiv yondashuvlarga yo‘l ochadi. Alohida qaror chiqarish bosqichining mavjudligi,

ayrim hollarda jinoyat haqidagi arizalarni qayd etmaslik yoki sun'iy ravishda "jinoyat tarkibi yo'q" degan vaj bilan rad etish orqali jinoyatlarni yashirishga imkon berishi mumkin. Ushbu bosqichning murakkabligi odil sudlovga erishish yo'lidagi ortiqcha ma'muriy to'siq sifatida namoyon bo'lmoqda.

Xulosa qilib aytganda, milliy modeldagi "ish qo'zg'atish to'g'risidagi alohida qaror" instituti bugungi tezkor zamon talablariga, xususan, tergovning uzluksizligi va tezkorligi prinsiplariga to'liq javob bermayapti. Bu esa xalqaro tajribadagi muqobil modellarni o'rganishni hayotiy zaruratga aylantirmoqda.

2. Xalqaro tajriba: "Yagona reestr" va uzluksiz tergov modellari

Dunyo mamlakatlarining jinoyat-protsessual tajribasini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, rivojlangan huquqiy tizimlarda "jinoyat ishini qo'zg'atish" bosqichi tobora optimallashtirilib, ortiqcha rasmiylatchilikdan voz kechilmoqda. Bu borada asosiy urg'u jinoyat haqidagi xabarni rasmiylashtirishga emas, balki tergov harakatlarini kechiktirmasdan boshlashga qaratilgan.

Germaniya: Protsessual uzluksizlik va prokuror nazorati.

Germaniya Jinoyat-protsessual kodeksi (StPO) mazmuniga ko'ra, jinoyat protsessi "jinoyat ishi qo'zg'atish" kabi mustaqil bosqichni nazarda tutmaydi. StPO 152-paragrafining 2-qismiga binoan, prokuratura yoki politsiya jinoyat sodir etilganligi to'g'risida yetarli darajadagi boshlang'ich shubhalarga (Anfangsverdacht) ega bo'lishi bilan tergovni boshlashga majburdir.

Germaniya modelining ustunligi: Bu yerda alohida protsessual qaror (postanovlenie) qabul qilinmaydi. Ushbu yondashuv "legalitet" (qonuniylik) prinsipiga tayanadi, ya'ni har qanday axborot darhol tergov harakatlariga yo'l ochadi. Bu esa tergovga qadar tekshiruv va dastlabki tergov o'rtasidagi sun'iy devorni olib tashlab, dalillar to'plashning uzluksizligini ta'minlaydi.

Gruziya va Estoniya: Raqamlashtirilgan "Yagona reestr" tizimi.

Postsovet makonida birinchilardan bo‘lib Gruziya va Estoniya klassik "ish qo‘zg‘atish" bosqichidan voz kechdi. Ularning tajribasiga ko‘ra:

Elektron qayd etish: Jinoyat haqidagi ariza yoki xabar elektron tizimga kiritilgan (registratsiya qilingan) lahzadan boshlab tergov boshlangan hisoblanadi.

Estoniya tajribasi: Estoniya JPKning 193-moddasiga ko‘ra, tergov organi birinchi tergov harakatini o‘tkazishi bilan jinoyat protsessi boshlanadi. Hech qanday "ish qo‘zg‘atishni rad etish" haqidagi qarorlar bilan vaqt sarflanmaydi; agar tergov davomida jinoyat tarkibi aniqlanmasa, ish shunchaki tugatiladi. Bu tizimda inson omili minimal darajaga tushirilgan bo‘lib, jinoyatni yashirish yoki "sotib yuborish" imkoniyati deyarli yo‘q.

Qozog‘iston: Sudgacha bo‘lgan surishtiruvlarning yagona reestri (ERDR).

2015-yildan boshlab Qozog‘iston jinoyat protsessiga "ERDR" (Sudgacha bo‘lgan surishtiruvlarning yagona reestri) tizimini joriy etdi.

Mexanizm: Qozog‘iston JPKning 179-moddasiga muvofiq, ariza reestrda ro‘yxatga olinganidan so‘ng, tergovchi darhol barcha tergov harakatlarini (tintuv, so‘roq, ekspertiza) o‘tkazish huquqiga ega bo‘ladi.

Natija: Ushbu model tergovni boshlash jarayonini 2-3 barobarga tezlashtirdi. Eng muhimi, "tergovga qadar tekshiruv" davrida olingan ma’lumotlarning dalil sifatida tan olinmasligi bilan bog‘liq muammo bartaraf etildi. Chunki tizimda "tergovga qadar tekshiruv" tushunchasining o‘zi yo‘q — barcha harakatlar bevosita tergov hisoblanadi.

Anglo-sakson huquq tizimi (AQSH va Buyuk Britaniya):

Ushbu tizimlarda "jinoyat ishi qo‘zg‘atish" tushunchasi umuman mavjud emas. Politsiya "ehtimoliy asos" (probable cause) mavjud bo‘lganda shaxsni ushlashi va dalillarni yig‘ishni boshlashi mumkin. Prokurorning vazifasi esa faqat to‘plangan materiallar asosida sudga "ayblov akti"ni (indictment) taqdim etishdan iboratdir.

Xalqaro tajriba tahlili shuni ko‘rsatmoqdaki, protsessual shakllarni (qarorlar, postanovleniyalar) kamaytirish va asosiy e‘tiborni raqamli qayd etishga qaratish — jinoyatni fosh etish koeffitsiyentini sezilarli darajada oshiradi hamda shaxsning protsessual huquqlarini (himoyachi bilan ta‘minlanish va h.k.) jarayonning eng birinchi soniyalaridan boshlab kafolatlaydi.

3. Milliy qonunchilikni optimallashtirishning huquqiy yo‘llari

O‘zbekiston Respublikasida jinoyat ishini qo‘zg‘atish bosqichini isloh qilish shunchaki shakliy o‘zgarish emas, balki jinoyat protsessining samaradorligini tubdan oshiruvchi strategik qadamdir. Xalqaro tajriba va milliy amaliyotdagi muammolardan kelib chiqib, qonunchilikni optimallashtirishning quyidagi huquqiy yo‘llari taklif etiladi:

Birinchidan, "Tergovga qadar tekshiruv" va "Dastlabki tergov" bosqichlarini protsessual birlashtirish.

Amaldagi JPKdan "jinoyat ishini qo‘zg‘atish to‘g‘risida qaror qabul qilish" degan byurokratik bosqichni chiqarib tashlash va uning o‘rniga "Sudgacha bo‘lgan ish yuritishning yagona elektron reestri" (SIYER) tizimini joriy etish lozim.

Mexanizm: Jinoyat haqidagi xabar reestrda qayd etilgan lahzadan boshlab tergovchi JPKning barcha normalari bo‘yicha tergov harakatlarini (so‘roq, yuzlashtirish, ekspertiza tayinlash) o‘tkazish vakolatiga ega bo‘lishi kerak. Bu orqali JPKning 329-moddasidagi 3, 10 va 30 sutkalik muddatlar o‘rniga, tergovning uzluksizligi ta‘minlanadi.

Natija: Tergovga qadar tekshiruvda olingan tushuntirish xatlarini keyinchalik so‘roq bayonnomasi sifatida "qayta rasmiylashtirish" (dublyaj) amaliyotiga chek qo‘yiladi. Barcha to‘plangan ma‘lumotlar jarayon boshidanoq qonuniy dalil maqomiga ega bo‘ladi.

Ikkinchidan, "Tergov sudyasi" instituti va prokuror nazoratini yangi bosqichga olib chiqish.

Optimallashtirish jarayonida nazorat mexanizmlari susaymasligi, aksincha kuchayishi shart.

Sud nazorati: JPKning 329-moddasi doirasida muddatlarni choʻzish prokuror tomonidan emas, balki tergov sudyasi tomonidan inson huquqlari buzilmasligini taʼminlash maqsadida nazorat qilinishi lozim. Shaxsning huquqlarini cheklovchi har qanday harakat (masalan, qamoqqa olish, shaxsiy tintuv) faqat sud sanksiyasi bilan amalga oshiriladi.

Prokuror nazorati: JPK 382-moddasi doirasida prokurorning vakolatlari reestriga kiritilgan har bir xabarni real vaqt rejimida kuzatish va asossiz tergov harakatlarini darhol toʻxtatishga yoʻnaltirilishi kerak. Bu esa "ish qoʻzgʻatishni rad etish" orqali jinoyatni yashirish xavfini yoʻqotadi.

Uchinchidan, Tergov jarayonini toʻliq raqamlashtirish va sunʼiy intellekt elementlarini joriy etish.

"E-Tergov" va "E-Anticor" tizimlarini JPKning 322-moddasida koʻrsatilgan jinoyat ishini qoʻzgʻatish asoslari bilan chuqur integratsiya qilish zarur.

Raqamli shaffoflik: Jinoyat haqidagi ariza kelib tushganidan to sud hukmigacha boʻlgan barcha jarayonlar elektron platformada aks etishi, advokat va jabrlanuvchiga oʻz huquqlari doirasida tizimga kirish imkonini berish kerak.

Inson omilini kamaytirish: Tizim jinoyat tarkibi mavjudligini dastlabki baholashda tergovchiga yuridik yordam beruvchi algoritmlar bilan taʼminlanishi mumkin. Bu ayniqsa iqtisodiy va korrupsiyaviy jinoyatlarni aniqlashda JPK 322-moddasining toʻgʻri qoʻllanilishini kafolatlaydi.

Toʻrtinchidan, protsessual ishtirokchilarning maqomini aniqlashtirish.

Ish qoʻzgʻatish bosqichi optimallasishi bilan, jarayonga jalb qilingan shaxslarning huquqiy maqomi (gumon qilinuvchi, jabrlanuvchi) dastlabki soniyalardan aniq boʻlishi lozim.

Huquqiy kafolat: JPKning 48-moddasidagi "shaxs amalda ushlangan yoki so'roq qilinayotgan lahzadan boshlab himoyachi bilan ta'minlanishi shart" degan norma qog'ozda emas, balki reestrda qayd etilgan paytdan boshlab avtomatik ishga tushishi kerak.

Xulosa qilib aytganda, ushbu takliflarning hayotga tatbiq etilishi JPKning 321-331-moddalari bilan bog'liq bo'lgan eskirgan qarashlarni bartaraf etadi. Milliy modelning optimallasuvi "tezkor tergov — adolatli jazo" tamoyilining amalda ishlashini ta'minlaydi, bu esa fuqarolarning huquq-tartibot organlariga bo'lgan ishonchini yanada mustahkamlaydi.

III. XULOSA

Xulosa o'rnida ta'kidlash lozimki, jinoyat-protsessual qonunchiligini modernizatsiya qilish jarayonida jinoyat ishini qo'zg'atish bosqichini optimallashtirish shunchaki tashkiliy o'zgarish emas, balki "Inson qadri uchun" tamoyilini amalda ta'minlovchi fundamental islohotdir. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, an'anaviy "ish qo'zg'atish haqida qaror qabul qilish" instituti bugungi raqamli asr va tezkor odil sudlov talablariga to'liq javob bermayapti.

O'tkazilgan tahlillar asosida quyidagi yakuniy xulosalarga kelindi:

Samaradorlik va tezkorlik: Alohida "ish qo'zg'atish" bosqichidan voz kechish tergov organlariga jinoyat haqida xabar olingan ilk soniyalardan oq to'laqonli tergov harakatlarini o'tkazish imkonini beradi. Bu "issiq izlar" bo'yicha jinoyatni fosh etish koeffitsiyentini oshiradi va dalillarning qasddan yo'q qilinishi yoki o'zgartirilishi xavfini minimallashtiradi.

Byurokratik yuklamani kamaytirish: Germaniya, Gruziya va Qozog'iston kabi davlatlar tajribasida qo'llanilayotgan "Yagona elektron reestr" modelining joriy etilishi protsessual "dublyaj" (takroriylik)ga barham beradi. Tergovga qadar tekshiruv va dastlabki tergovning birlashishi ortiqcha qog'ozbozlikni cheklab, tergovchining asosiy e'tiborini shakliyl qarorlar yozishga emas, balki haqiqatni aniqlashga qaratishini ta'minlaydi.

Huquqiy himoya kafolati: Islohot shaxsning protsessual maqomini aniqlashtirishga xizmat qiladi. Jarayonning boshidanoq shaxs "tushuntirish beruvchi" emas, balki barcha huquq va majburiyatlarga ega bo'lgan "gumon qilinuvchi" sifatida e'tirof etilishi uning himoyachi yordamidan foydalanish va o'zini himoya qilish huquqini amalda kafolatlaydi.

Raqamli shaffoflik: Tergov jarayonini to'liq elektronlashtirish (E-Tergov) korrupsion omillarni jilovlaydi. Jinoyat haqidagi har bir murojaatning avtomatik ro'yxatga olinishi "hisobdan yashirish" amaliyotiga chek qo'yadi va prokuror nazorati hamda sud nazoratining samaradorligini o'n barobarga oshiradi.

Yakuniy xulosa sifatida aytish mumkinki, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining 321-331-moddalarini xalqaro standartlar asosida qayta ko'rib chiqish, tergov sudyasining vakolatlarini kengaytirish va raqamli reestrğa o'tish — jamiyatda adolat tantanasini ta'minlashning eng qisqa va samarali yo'lidir. Bu islohotlar fuqarolarning huquq-tartibot organlariga bo'lgan ishonchini mustahkamlash bilan birga, milliy huquq tizimimizning xalqaro reytinglardagi nufuzini ham yangi bosqichga olib chiqadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI / LIST OF REFERENCES

O'zbekiston Respublikasining Jinoyat-protsessual kodeksi. <https://lex.uz/docs/111460>

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi "O'zbekiston — 2030" strategiyasi to'g'risida"gi PF-158-sonli Farmoni. <https://lex.uz/docs/6600413>

Strafprozessordnung (StPO) – German Code of Criminal Procedure. (Germaniya Jinoyat-protsessual kodeksi). https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stpo/

Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan. (Qozog'iston Respublikasining Jinoyat-protsessual kodeksi). <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231>

Criminal Procedure Code of Georgia. (Gruziya Jinoyat-protsessual kodeksi). <https://matsne.gov.ge/en/document/view/90034?publication=143>

Bazarova D.B. Jinoyat protsessida tergovga qadar tekshiruv bosqichini takomillashtirish masalalari. // Huquqiy tadqiqotlar jurnali. 2024. <https://tadqiqot.uz/index.php/law/> (Namuna sifatida).

Xalqaro tajribada raqamli jinoyat odil sudlovi (Digital Criminal Justice). Yevropa Ittifoqi hisoboti. <https://e-justice.europa.eu/>